

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА****БАРАНОВСЬКА Т. В.,**кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної
діяльності
(Державний університет
«Житомирська політехніка»)

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.1.31>**ЕВОЛЮЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ
ПРОТИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ
КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ**

У статті проаналізовано питання еволюції санкцій вітчизняного кримінального законодавства за кримінальні правопорушення проти економічної системи. Розглянуто особливості визначених мір покарання за кримінальні правопорушення проти економічної системи, що діють та діяли в Україні протягом останніх 100 років, зокрема відповідно до Кримінальних кодексів 1922 р., 1927 р., 1960 р. та 2001 р. Наочно проілюстровано як змінювались санкції кримінального законодавства України зі зміною політичного устрою та пріоритетів державної політики. Ідентифіковано політико-правові, соціально-економічні, зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні фактори впливу на кримінальне законодавство та систему запобігання та протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи. Представлено еволюцію видів покарань у вітчизняному кримінальному законодавстві згідно визначених кодексів. Здійснено ретроспективний аналіз санкцій передбачених за вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарювання, констатовано суворість санкцій, а саме на ті порушення, які завдавали шкоду народному господарству. Проаналізовано санкції передбачені Розділом VII «Кримінальні правопорушення в сфері господарської діяльності» чинного кодексу КК України, зазначено види покарань, які застосовуються для встановлення відповідальності за протиправні діяння проти економічної системи. Для повноти відображення системи покарань за правопорушення проти економічної системи досліджено санкції за правопорушеннями, які не включені до складу кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, а саме колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму. Досліджено санкції як важливий елемент кримінально-правової норми та інструмент побудови системи протидії кримінальним правопорушенням. Досліджено еволюцію санкцій, зміни, що відбувались разом з розвитком суспільства, нормами моралі, трансформацією кримінального законодавства. Встановлено еволюцію пеналізації та депеналізації, криміналізації та декриміналізації окремих видів кримінальних правопорушень проти економічної системи держави. Обґрунтовано, сукупність факторів, що визначає процес пеналізації досліджуваних видів кримінальних правопорушень, зокрема: політико-правові, соціально-економічні, зовнішньо економічні та зовнішньополітичні.

Ключові слова: санкції, Кримінальний кодекс, кримінальні правопорушення, господарська діяльність, еволюція, відповідальність.

Baranovska T. V. Evolution of responsibility for criminal offenses against the economic system in domestic criminal legislation

The article analyzes the issue of the evolution of domestic criminal law sanctions for criminal offenses against the economic system. The specifics of the specified measures of punishment for criminal offenses against the economic system, which operate and have operated in Ukraine during the last 100 years, are considered, in particular in accordance with the Criminal Codes of 1922, 1927, 1960 and 2001. It is clearly illustrated how the sanctions of criminal legislation changed of Ukraine with a change in the political system and state policy priorities. Political-legal, socio-economic, foreign policy and foreign economic factors influencing criminal legislation and the system of preventing and countering criminal offenses against the economic system are identified. The evolution of the types of punishments in the domestic criminal legislation according to the specified codes is presented. A retrospective analysis of the sanctions provided for committing criminal offenses in the field of economy was carried out, the severity of the sanctions was ascertained, namely for those violations that caused damage to the national economy. Sanctions provided for in Chapter VII "Criminal Offenses in the Sphere of Economic Activity" of the current Code of the Criminal Code of Ukraine were analyzed, and the types of punishments used to establish responsibility for illegal acts against the economic system were specified. For the completeness of the system of punishments for offenses against the economic system, sanctions for offenses that are not included in criminal offenses in the field of economic activity, namely collaborative activity, assistance to the aggressor state, violation of the procedure for financing a political party, pre-election campaigning or referendum campaigning, were investigated. Sanctions are studied as an important element of criminal law and a tool for building a system of combating criminal offenses. The evolution of sanctions, changes that took place along with the development of society, moral norms, and the transformation of criminal legislation were studied. The evolution of criminalization and decriminalization, criminalization and decriminalization of certain types of criminal offenses against the economic system of the state is established. The set of factors that determines the process of criminalization of the studied types of criminal offenses, in particular: political-legal, socio-economic, foreign economic and foreign political, is substantiated.

Key words: *sanctions, Criminal Code, criminal offenses, economic activity, evolution, economic system.*

Вступ. Важливою складовою кримінально-правової політики в цілому та системи запобігання та протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи держави є пеналізація як процес встановлення санкцій, покарання за скоєні злочини. Безумовно, що дана складова кримінального права передбачає цілий комплекс заходів правотворення, складність якого визначається політико-правовими, соціально-економічними та зовнішніми (зовнішньоекономічними, зовнішньополітичними) факторами розвитку держави. Сьогодні вітчизняний законодавець має представити нову парадигму розвитку кримінального законодавства, що відповідає національним особливостям соціально-економічного розвитку та адаптоване до вимог Європейського Союзу. В таких умовах актуалізується дослідження проблем встановлення покарання за кримінальні правопорушення про економічної системи, які інструменту забезпечення економічної безпеки держави.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості еволюції санкцій вітчизняного кримінального законодавства за кримінальні правопорушення проти економічної системи.

Результати дослідження. Питання еволюції санкцій вітчизняного кримінального законодавства за кримінальними правопорушеннями проти економічної системи розглядали:

Баулін Ю., Грицишен Д., Гуторова Н., Дудоров О., Драган І., Дикий А., Ільїна О., Коломійчук В., Євдокимов В., Корабель М., Марисюк К., Нонік В., Пономаренко Ю., Резніченко Г., Тарасевич Т., Тацій В., Тютюгін В., Хавронюк М., Чебан О., Шаповалова О., Шинкарьов Ю., Ярош В. та інші.

В даному дослідженні розглянемо особливості визначених мір покарання за кримінальні правопорушення проти економічної системи, що діють та діяли в Україні протягом останніх 100 років, зокрема відповідно до Кримінальних кодексів 1922 р., 1927 р., 1960 р. та 2001 р. Це дозволить ідентифікувати політико-правові, соціально-економічні, зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні фактори впливу на кримінальне законодавство та систему запобігання та протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи.

Перші кодифіковані законодавчі акти УСРР (КК 1922 р., 1927 р.) містили такі специфічні санкції як вища міра покарання (розстріл), оголошення ворогом трудящих з позбавленням громадянства із вигнанням за межі Союзу РСР, також видалення за межі Союзу та межі УСРР з оселенням в тих чи інших місцевостях або без такого оселення, з заборонаю або без заборони проживати в тих чи інших місцевостях, позбавлення виборчих прав, громадська догана та пересторога. Вища міра покарання визначалась як тимчасовий та винятковий захід соціального захисту, який застосовувався для боротьби з найтяжчими злочинами проти радянської влади та радянського ладу, не застосовувались до осіб, які не досягнули 18-ти років та вагітних жінок. Згідно з Указом Президії ВР СРСР від 26 травня 1947 р. смертна кара не застосовувалась у мирний час, відповідальність за злочини, які карались смертною карою в мирний час замінювались ув'язненням на 25 років, разом з тим законодавство того часу давало можливість трактувати статті КК щодо кваліфікації злочинів та встановлювати вищу міру покарання.

Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності за КК 1922 р. також передбачала застосування найвищої міри покарання, якщо такі злочини були вчинені за особливо обтяжуючих обставин (ст. 127 «Недбайливе використання керуючим державним підприємством робочої сили», ст. 128 «Безгосподарське ведення особами, які стоять на чолі державних установ або підприємств, дорученої їм справи»), ч. 2 ст. 130 «Невиконання зобов'язань за угод, складених з державною установою, якщо доведено злонамірний характер цих дій» передбачала аналогічну санкцію з повною конфіскацією майна. В КК УСРР 1927 р. (офіційний текст на 1 листопада 1949 р.) злочини визначені в розділі V «Господарські злочини» не передбачали застосування вищої міри, разом з тим майже 85% статей встановлювали позбавлення волі як засіб соціального захисту, найтриваліший термін позбавлення волі від п'яти до восьми років передбачався за випуск недоброякісної або некомплектної промислової продукції і випуск продукції з порушенням обов'язкових стандартів (ст. 135³), позбавленням волі на строк до десяти років каралися злочини за ст. 135⁴ обважування, обмірювання покупців та порушення встановлених роздрібних цін на товари широкого вжитку в магазинах, крамницях, кіосках, їдальнях, буфетах тощо, продаж товарів нижчого сорту за ціною вищого, приховання від покупців преїскурантних цін товарів. Ці злочини розглядались як обкрадення споживача і обдурювання радянської держави, що знову ж таки свідчить про пріоритетність захисту держави в порівнянні з правами особи. Найменші терміни позбавлення волі склали три (ст. ст. 124, 125) та шість місяців (ст. 135¹, 137¹). Кількісний аналіз структури покарань за тривалістю ув'язнення виглядає наступним чином: найменша питома вага у найбільш тривалих термінів ув'язнення – по 3,3% (від 5 до 8, та до 10 років відповідно) та найменш тривалих – по 6,67% (до трьох та шести місяців відповідно). Терміни ув'язнення до/не менш п'яти років – 13,3%, трьох років – 10%. Найбільшу питому вагу мають терміни позбавлення волі на строк до/не менш одного року – 30% та двох років – 26,7%, тобто більше половини господарських злочинів передбачених КК УСРР каралися позбавленням волі на строк від одного до двох років.

Штрафи, які встановлювались даним кодексом варіювались у діапазоні від трьохсот до десяти тисяч карбованців, даний штраф був передбачений за порушення законів або правил, що регулюють застосування праці, якщо таке порушення охоплювало групу робітників, одно-

рідне своїм складом щодо всіх осіб, які входять у дану групу і вчинене проти всіх їх одночасно (ст. *121 ч. 2). Штрафи застосовувались з альтернативним покаранням у вигляді виправно-трудо-вих робіт, які згідно ст. *28 могли призначатись на строк від одного дня до року і передба-чали два варіанти: роботу за фахом або фізичну працю. Також виправно-трудо-ві роботи могли замінити штрафи у разі ухилення засудженого від їх сплати в розрахунок за 100 карбованців – один місяць робіт (ст. 39). Взаємна заміна штрафу та позбавлення волі не допускалась.

Варто зазначити, що КК УСРР як покарання за злочини в господарській сфері також передбачав конфіскацію майна (ст. *38), порядок застосування якої суворо регламентувався тільки в точно перелічених в окремих статтях Кодексу випадках щодо державних злочи-нів, військових та найважливіших службових та господарських. До таких господарських злочинів відносились: змарнування орендарем державного, кооперативного та громадського майна (ст. 118), зловмисне невиконання зобов'язань за договором, укладеним державною, кооперативною або громадською установою (ст. 119), порушення положень та правил про державні монополії (ст. 126), скуповування та перепродаж приватними особами з метою наживи (спекуляції) продуктів сільськогосподарського господарства та предметів масового вжитку (ст. *127), порушення акцизних правил або правил про особливий патентний збір (ст. 130), виготовлення і зберігання самогону на збут та торгівлю ними, а також кокаїну, морфію та інших одурманюючих речовин (ст.ст. 134, 132). Також застосовувалась конфіс-кація засівів опійного маку та індійських конопель, що здійснені без відповідного дозволу (ст. 134¹), нетаврованих виробів з золота, срібла і платини (ст. 136), а також незаконно здобу-того під час добувних промислів та знаряддя для промислу (ст. *137).

Окремо відзначимо, що законодавцем на той час застосовувався до господарських злочинів ще один вид покарання – обмеження прав, зокрема, до осіб, які очолювали дер-жавні, громадські або кооперативні установи і підприємств та їх окремі частини, або упов-новажених зазначених установ і підприємств за безгосподарність, основу на недбайли-вому або несумлінному ставленні до дорученої справи, наслідком чого сталося марнування майна установ чи підприємств або значна шкода їх майновим інтересам (ст. 116) застосову-валась, поряд з позбавленням волі і виправними роботами, заходи, зазначені в ч. 2 ст. 100 – позбавлення волі на строк до одного місяця, або звільнення з посади, або позбавлення права займати відповідальні чи керівні посади протягом двох років, або покладення обов'язку покрити завдану шкоду, або громадська догана.

На відміну від діючого Кодексу, в якому повторність кримінальних правопорушень визна-чається ст. 32 Загальної частини, в КК УСРР повторність регламентувалась в кожній конкретній статті. Так, щодо господарських злочинів, при повторності порушень за ст. 121^a (відмова в роботі або зниження заробітної плати вагітним та годуючим жінкам) покарання у вигляді виправно-тру-дових робіт до шести місяців або штраф до однієї тисячі карбованців могло бути підвищено до двох років позбавлення волі. Саме, повторність вчинення такого правопорушення як контра-банда (яка згідно даного кодексу відносилась до злочинів проти порядку управління) визначала кримінальну відповідальність, у вигляді вислання в адміністративному порядку за межі прикор-донної п'ятидесятикілометрової смуги наряду зі штрафом, контрабанда звичайна регулювалась Митним статутом. Кваліфікована контрабанда (озброєною контрабандою; контрабандою, якою займалися посадові особи; контрабандою у вигляді промислу; контрабандою заборонених пред-метів) каралась позбавленням волі на строк не менш, як один рік, з конфіскацією всього або частини майна, а при особливо обтяжуючих обставинах з підвищенням аж до вищого заходу соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна.

Таким чином, ретроспективний аналіз санкцій передбачених за вчинення криміналь-них правопорушень у сфері господарювання за КК УСРР 1927 року дозволяє констатувати, що суворість санкцій здебільшого була спрямована на ті порушення, які завдавали шкоду народному господарству, а також санкції були інструментом боротьби з індивідуальним зба-гаченням та свободою у сфері господарювання.

В Кримінальному кодексі 1960 р. термін «заходи соціального захисту», який мав відображати відмову від розуміння кримінального покарання саме як кари, замінювався

на термін «покарання». Структурний аналіз санкцій за кримінальними правопорушеннями передбаченими главою VI «Господарські злочини» КК 1960 р. пояснюється ускладненням будови статей, зокрема, якщо попередній Кодекс в складі господарських злочинів містив лише одну статтю за якою передбачалась повторність та більшість статей складалась з однієї частини, то для його наступника характерна складна структура переважної більшості статей з включенням частин та пунктів. Щодо господарських злочинів даний кодекс передбачав такі види покарання: штраф, позбавлення волі, виправні роботи, конфіскація майна або знарядь та результатів протиправної діяльності та позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю. Аналізуючи структуру покарань варто зазначити, що 95% порушень в сфері господарювання каралися накладенням штрафу, тільки такі злочини шахрайство з фінансовими ресурсами та протидія законній господарській діяльності не передбачали покарання у вигляді штрафу, а одразу каралися позбавленням волі (шахрайство до 3 років, протидія до 5 років), повторне вчинення супроводжувалось конфіскацією майна, позбавлення волі за шахрайство з фінансовими ресурсами супроводжувалось позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на 3 роки (при повторному вчиненні на 5 років), а протидія законній підприємницькій діяльності, як альтернативний варіант позбавленню волі при вчиненні вперше передбачало до 2 років виправних робіт. Відповідальність за всі інші злочини в сфері господарської діяльності передбачала штраф, який, поряд з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, відповідно до ст. 23 «Види покарань» [1], міг бути як основним, так і додатковим видом покарань. Стаття 32 встановлювала межі штрафу від десяти до чотирьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, за корисливі до однієї тисячі, за окремі злочини могли встановлюватись й інші розміри штрафу. Штрафи за злочини в господарській сфері за останньою редакцією даного кодексу були встановлені двох видів: в розмірі мінімальної заробітної плати (мзп) та в неоподатковуваних мінімумах доходів громадян (нмдг). Останні встановлювались для таких діянь як: ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів (ст. 148-2); незаконне виготовлення, підробка, використання або збут незаконно виготовлених і одержаних чи піддроблених марок акцизного збору (ст. 153-1), контрольних марок для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів та фонограм (ст. 153-2), порушення законодавства, що регулює здійснення операцій з металообрухтом (ст. 153-3), доведення до банкрутства (ст. 156-4) та порушення встановленого порядку промислової переробки або знищення конфіскованих спирту, алкогольних напоїв чи тютюнових виробів (ст. 155-9). Саме за останньою статтею верхня межа розміру штрафу була найбільшою – одна тисяча нмдг, і п'ять тисяч нмдг якщо ці ж дії були вчинені особою, яка була осуджена раніше за цією статтею, організованою групою або у великих розмірах. Варто відмітити певну несистемність у визначенні бази штрафу, так, суміжні до ст. 156-4 «Доведення до банкрутства», яка встановлювала штраф у вигляді неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, статті 156-2 «Приховування до банкрутства» та 156-3 «Фіктивне банкрутство» каралися штрафом встановленим в мінімальних розмірах заробітної плати. Також неспіврозмірність розміру штрафів спостерігалась щодо порушень, пов'язаних з розголошенням даних, що становлять комерційну таємницю: розголошення комерційної таємниці (ст. 148-7) передбачала покарання до п'ятдесяти мінімальних заробітних плат, а незаконне отримання та використання таких даних – від трьохсот до п'ятисот, в той час як терміни ув'язнення складали до двох та трьох років, відповідно. Також, розголошення комерційної таємниці могло бути покаране виправними роботами строком до двох років та позбавленням права обіймати певні посади або займатись певними видами діяльності на строк до трьох років, що не передбачалось суміжною статтею.

Найменші штрафні санкції в розмірі мінімальної заробітної плати передбачались за виготовлення та збут спиртних напоїв (ст. 149) – від п'яти до десяти мінімальних заробітних плат та порушення ветеринарних правил (ст. 157) – від вісьми до п'ятнадцяти мінімальних заробітних плат, хоча альтернативні до них санкції, пов'язані з позбавленням волі були досить суворими, відповідно строк ув'язнення від одного до трьох років та виправні роботи

строком до двох років з конфіскацією майна або без нього та позбавлення волі до двох років або виправні роботи на той же строк.

Максимальний розмір штрафу (до вісімсот мрзп) як покарання за господарські злочини в КК 1960 встановлювався за порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 163-3), що пояснюється особливим статусом континентального шельфу, суспільною небезпекою порушення встановлених норм у сфері охорони та раціонального використання континентального шельфу України, що може призвести до істотної шкоди природнім багатствам та екології, а також життю та здоров'ю людей, тому цей злочин передбачав покарання у вигляді позбавлення волі строком до одного року та обов'язкову конфіскацію судна, зняття та всього добутого. Очевидно, включення даного злочину до складу господарських, законодавець здійснив на підставі державної власності на природні багатства та їх використання як об'єктів господарювання, що також стосувалось інших злочинів, пов'язаних з використанням природних ресурсів. Чинним кодексом, відповідальність за злочини, пов'язані з незаконним промислом (полюванням, порубкою лісу, видобуванням корисних копалин, порушенням ветеринарних правил та інші) – ст.ст. 157, 158, 159, 160, 161, 162, 162-1, 163, 163-1) встановлюється у складі Розділу VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля».

Штраф як основний вид покарання (при вчиненні вперше) застосовувався до таких злочинів: випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 147), заняття забороненими видами підприємницької діяльності (ст. 148), порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю (ст. 148-3), ст. фіктивне підприємництво (ст. 148-4), порушення встановленого порядку промислової переробки або знищення конфіскованих спирту, алкогольних напоїв чи тютюнових виробів (ст. 155-9). За всі перелічені порушення, крім випуску та реалізації недоброякісної продукції, поряд зі штрафом, встановлювалась заборони обіймати певні посади або займатись цією діяльністю до трьох років. Застосування такого виду покарання як штраф до даних правопорушень пояснюється низьким рівнем суспільної безпеки, що в подальшому призвело до декриміналізації всіх правопорушень, крім випуску або реалізації недоброякісної продукції.

Як вже зазначалось, в КК 1960 р. 95% щодо статей господарських злочинів передбачали покарання у вигляді штрафу як основного або додаткового виду покарання, для порівняння в КК УСРР 1927 р. відсоток статей, які як міру соціального захисту встановлювали штраф складала 51%, що свідчить про гуманізацію кримінального законодавства в сфері господарської діяльності. Ефективність використання штрафу як виду покарання визначається не тільки його перевагами в порівнянні з більш суворим позбавленням волі, серед яких визначають: меншу репресивність даного виду покарання, відсутність обмеження свободи пересування засудженого, свободи спілкування з іншими громадянами; збереження соціально корисних зв'язків засудженого з рідними та близькими, трудовими колективом і громадськими об'єднаннями; відсутність потреби у соціальній реабілітації після відбування кримінального покарання, через те, що засуджені не вилучаються зі звичного соціального середовища; уникнення тісного контакту засудженого з криміналітетом і отримання негативного досвіду; зменшення матеріальних витрат суспільства по утриманню таких засуджених; підвищення ефективності соціального контролю за виконанням кримінального покарання; забезпечення прав, свобод і законних інтересів засуджених [2, с. 168]. Слушною є думка О. Шаповалової, яка зазначає, що ефективність майнових покарань за злочини у сфері господарської діяльності підтверджується результатами вивчення мотивації вчинення суспільно небезпечних діянь у цій сфері, а також особистісних особливостей осіб, які вчинили ці злочини та запобігання таким злочинам можливе через вжиття заходів, які зроблять злочинну поведінку не лише ризикованою з точки зору можливості застосування кримінального покарання, а й економічно збитковою [3, с. 315]. Доцільність застосування такого виду покарання як штраф до порушень проти економічної системи витікає з запропонованого нами розуміння природи кримінальних правопорушень в сфері економіки як правопорушень, пов'язаних із порушенням економічного порядку в державі метою яких є *незаконне збагачення та/або незаконне використання економічних інструментів для інших неекон-*

мічних цілей (політичних, терористичних, проти національної безпеки та інше), тому саме економічні санкції, в тому числі майнові, дозволять забезпечити превентивний ефект.

З цих же позицій ефективним засобом державного примусу в рамках протидії порушенням проти економічної системи, вважаємо конфіскацію, яка може бути спрямована на протидію заподіяння шкоди і іншим суспільним відносинам, зокрема, крім цього виду злочинів, конфіскація застосовується щодо злочинів проти основ національної безпеки України, проти громадського порядку, а також тяжких та особливо тяжких. Також, передбачається, що злочини повинні бути тільки корисливими, тобто такими, внаслідок вчинення яких винний, як зазначає Верховний Суд, прагнучи (бажав) незаконно одержати матеріальні блага для себе чи інших осіб, набути або зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди [4]. Кримінальним кодексом 1960 р. конфіскація, поряд з позбавленням військового, спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу та позбавленням батьківських прав, визначена як додатковий вид покарання (ст. 23) [1], чинний КК містить конфіскацію у переліку видів покарань (ст. 51), однак, в ч. 2 статті 52 також визначає конфіскацію як додатковий вид покарань. Як зазначають М. Г. Корабель, Ю. В. Шинкарьов «Розташування конфіскації майна в п. 7 ст. 51 КК України означає, що це покарання є більш тяжким, ніж штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців. Це можна пояснити тим, що конфіскація майна обмежує таке конституційне право, як право власності» [5, с. 146].

В КК України 1960 р. конфіскація як вид покарання передбачалась за 68,4% статей, з них як обов'язкове до призначення додаткове покарання конфіскація встановлювалась за заняття забороненими видами підприємницької діяльності (ст. 148), а також більшості порушень, пов'язаних з незаконним промислом та злочинами проти довкілля, які на то момент, регламентувались у складі господарських (потрава посівів та пошкодження насаджень ст. 159, незаконна порубка лісу ст. 160, незаконне полювання ст. 161, незаконне видобування корисних копалин ст. 162-1). Конфіскація як вид покарання за господарські злочини в КК 1927 р. застосовувалась в 34 % статей, з них у восьми статтях передбачалась обов'язкова конфіскація, у шести конфіскація мала факультативний характер. Конфіскація майна в кодексі 1960 р. передбачалась як обов'язкова та факультативна за такими статтями:

1) факультативна:

а) майна: ч. 1 ст. 148; ч. 2 ст. 148-2; ч. 2 ст. 148-4; ст. 149; ч. 1 ст. 154; ч. 2 ст. 155-3; ч. 1 ст. 155-5; ч. 2 ст. 155-6; ч. 1, 2 ст. 155-7; ч. 2 ст. 155-8; ч. 2 ст. 155-9; ч. 2 ст. 156-3; ч. 2 ст. 162.

б) продукції, результатів протиправної діяльності або знаряддя: ч. 1 ст. 147; ч. 1 ст. 162;

2) обов'язкова конфіскація:

а) майна: ч. 2 ст. 148; ч. 3 ст. 148-2; ч. 2 ст. 148-5; ч. 3, 4 ст. 148-8; ч. 2 ст. 153-1; ч. 2 ст. 153-2; ч. 2, 3 ст. 154; ч. 2 ст. 155; ч. 2 ст. 155-1; ч. 3 ст. 155-3; ч. 2 ст. 155-5; ч. 3 ст. 155-6; ч. 3 ст. 155-7; ч. 3 ст. 155-8; ч. 2 ст. 156-4;

б) продукції, результатів протиправної діяльності або знаряддя: ч. 2 ст. 147, ч. 1, 2 ст. 160; ч. 1, 2 ст. 161; ч. 2 ст. 162; ч. 1, 2 ст. 162-1; ч. 2 ст. 163-1.

В багатьох випадках конфіскація як обов'язковий засіб державного примусу застосовувався при вчиненні протиправних дій проти існуючого порядку господарювання якщо такі здійснювались не в перше, або у складі організованої злочинної групи або завдали значної шкоди державному бюджету, державі, кредиторам, громадянину чи здоров'ю та життю споживача.

Ще одним видом більш гуманного, в порівнянні з позбавленням волі, видом кримінального покарання є виправні роботи, які в структурі покарань за ст. 23 КК 1960 року застосовувались як альтернатива позбавленню волі. Виправні роботи характерні для радянського періоду розвитку системи покарань, сучасна практика їх використання супроводжується дискусіями щодо доцільності, обґрунтованості та доцільності їх використання. Інтенсивність застосування виправних робіт як виду покарань за злочини в господарській сфері

майже однакова в КК 1960 р. та 1927 р., відповідно, 55% та 51, 4% порушень передбачали такий вид покарань. Діапазон термінів призначення виправних робіт починався з терміну до шести місяців (за незаконне проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів ст. 163) та складав до одного року (ст.ст. 155-2, 155-3, 158, 160, 161, 162) та до двох років (ст.ст. 147-2, 147-3, 148-2, 148-7, 148-8, 149, 153, 154, 155, 155-1, 155-3, 155-6, 155-8, 157, 159, 160, 161, 163). Наголосимо, що виправні роботи як вид покарання мав значне використання саме за часів існування радянської влади, ідеологія якого наділяла такий вид покарання значним виховним впливом.

На сучасному етапі застосування виправних робіт як виду покарання за злочини проти економічної системи та цілому є об'єктом критики як науковців так і практиків, а також підтверджується змістом чинного законодавства. Чинний КК України в санкціях п'яти складів злочинів розділу VII Особливої частини містить виправні роботи як вид покарань: ст. 201² «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги»; ст. 206² «Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації»; ст. 210 «Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням», ст. 211 «Видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону»; ст. 213 «Порушення порядку здійснення заготівлі металобрухту та операцій з металобрухтом». Погоджуємось з О. Шаповаловою, яка називає рішення законодавця щодо встановлення за порушення передбачені ст.ст. 210, 211 покарання у вигляді виправних робіт невдалим, через проблематичність, а в окремих випадках неможливість його застосування через наявність спеціальних ознак суб'єкта цих злочинів. Вона зазначає, що «застосування виправних робіт як виду кримінального покарання за ці злочини можливе лише як виняток, за умови, що особа з моменту вчинення злочину і до моменту засудження змінила місце роботи й виконує службові або професійні обов'язки, що виключають повторне вчинення такого ж злочинного діяння» [3, с. 324]. Коломійчук В. аргументує виключення цього виду покарання з переліку застосовуваних за вчинення злочинів за ст. 206², а також в цілому з переліку санкцій, передбачених кримінальним законодавством, тим, що вказаний вид покарання жодного разу не застосовувався до засуджених та тим, що додатковим покаранням може бути призначене позбавлення права займати певні посади або займатись певною діяльністю, що робить неможливим одночасне виконання покарання у вигляді виправних робіт [6, с. 61]. Крім того, існує і ряд інших проблем щодо застосування виправних робіт, які визначають актуальність їх вилучення зі складу кримінальних покарань [7]. Вважаємо таку пропозицію слушною через наявність суперечок щодо застосування такого виду покарання як виправні роботи, а також його неефективності з точки зору досягнення мети загальної та спеціальної превенції щодо злочинів проти економічної системи.

Специфіка кримінальних правопорушень у сфері господарювання передбачає, що для їх вчинення суб'єкт повинен мати таку можливість, тобто обіймати певну посаду чи займатись певним видом діяльності. Саме тому доцільно використовувати як вид покарань позбавлення такого права. Право обіймати певні посади або займатись певним видом діяльності відноситься до спеціальних видів покарання, бо може бути застосоване не до будь-якої особи, що вчинила крим. правопорушення, а лише до більш вузького кола суб'єктів, які: а) під час вчинення крим. правопорушення з законних підстав обіймали певну посаду або займалися певною діяльністю і б) вчинили це крим. правопорушення, пов'язане саме з тією посадою, яку обіймали, або у зв'язку із діяльністю, якою займалися [8, с. 193]. В КК України 1960 р. суттєво збільшилась кількість злочинів, які передбачали такий вид відповідальності – 14 злочинів (36,8%) містили в своєму складі таку санкцію. Відповідно до ст. 31 позбавлення такого права могло встановлюватись судом на строк від двох до п'яти років як основне або додаткове покарання. Покарання у вигляді позбавлення права займатись певним видом діяльності або обіймати певну посаду встановлювалось за злочини у сфері підприємництва (ст. 148, ст. 148-3, ст. 148-4), ухилення від сплати податків (ст. 148-2), шахрайство з фінан-

совими ресурсами (ст. 148-5), розголошення комерційної таємниці (ст. 148-7), порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ст. 148-8), злочини, пов'язані з банкрутством (ст. 156-2, 156-3, 156-4), злочини в сфері торгівлі та обслуговування (ст. 155, 155-1, 155-3) та порушення встановленого порядку промислової переробки або знищення конфіскованих спирту, алкогольних напоїв чи тютюнових виробів (ст. 155-9). Встановлюючи такий вид відповідальності за злочини в сфері торгівлі та обслуговування законодавець у санкції обмежив вид діяльності, в якій засуджена особа позбавлялась такого права. Вцілому, слід констатувати відповідність даного покарання за вказані злочини, дотримання принципу пропорційності, що дозволяло досягти мети покарання та забезпечити ефективність протидії.

Позбавлення волі як безальтернативний вид покарання за КК 1960 р. застосовувалось у разі шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 148-5) та протидії законній підприємницькій діяльності (ст. 155-8), що свідчить про суттєву гуманізацію кримінального законодавства в порівнянні з КК 1927 р., в якому позбавлення волі як основний вид покарання застосовувався до 15 складів злочинів. Діапазон термінів позбавлення волі складав від позбавлення волі на строк до одного року до позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років (ст. 155-8). Суворість покарання, до десяти років позбавлення волі, передбачалась за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів (ч. 3 ст. 148-2), шахрайство з фінансовими ресурсами (ч. 2 ст. 148-5), порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ч. 4 ст. 148-8), спекуляцію (ч. 3 ст. 154), незаконну торговельну діяльність (ч. 3 ст. 155-6), такий же максимальний строк ув'язнення встановлювався для контрабанди (ст. 70). Вцілому характеризуючи стан пеналізації злочинів в сфері господарської діяльності за КК 1960 р. можна констатувати значну альтернативність видів покарань за такі злочини та початок процесів гуманізації кримінального законодавства у цій сфері.

Аналізуючи санкції передбачені Розділом VII «Кримінальні правопорушення в сфері господарської діяльності» чинного кодексу КК України, слід зазначити, що вище перелічені види покарань, які застосовуються для встановлення відповідальності за протиправні діяння проти економічної системи доповнені таким видом як обмеження волі та арешт. Позбавлення волі як основний безальтернативний вид покарань передбачений за наступні види правопорушень: підробку грошей, цінних паперів та ін. та операції з ними (ст. 199); контрабанду (ст. 201); контрабанду лісоматеріалів (ст. 201¹); легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209). Максимальний термін ув'язнення передбачений ціми статтями складає до дванадцяти років. Збільшення крим. правопорушень, які передбачають позбавлення волі в порівнянні з кодексом 1960 р. пов'язане з докорінною зміною економічних відносин, які призвели до виникнення нових видів правопорушень, зміщенням пріоритетів державної кримінально-правової політики та не може бути свідченням згортання процесів гуманізації кримінального законодавства.

В порівнянні з КК 1960 р. суттєво зменшилась встановлення такого виду покарання за порушення у сфері господарювання як конфіскація. Обов'язкова конфіскація майна за чинним кодексом передбачається за наступними статтями: ч. 2,3 ст. 199, ч. 2 ст. 201, ч. 2, 3 ст. 201¹, ч. 2, 3 ст. 201², ст. 204, ч. 3 ст. 206, ч. 3 ст. 206², ст. 209, ч. 3 ст. 212, ч. 3 ст. 212¹. Незаконне виготовлення зберігання, збут або транспортування з метою збуту підкацизних товарів передбачає поряд з обов'язковою конфіскацією майна (ч. 3 ст. 204), вилучення та знищення незаконно виготовлених товарів (ч. 1), а також вилучення та знищення незаконно вироблених та придбаних товарів та продукції, а також знарядь, обладнання та сировини для їх виготовлення (ч. 2, 3 ст. 204). На відмінку від попереднього кодексу тільки одна стаття 233 «Незаконна приватизація державного, комунального майна» встановлює факультативність конфіскації, що дозволяє досягти однозначності при встановленні такого виду майнового покарання як конфіскація.

В порівнянні з попереднім кодексом, який визначав дві бази для визначення розміру штрафу (нмдг та мінімальну заробітну плату), в чинному кодексі при встановленні розміру штрафу використовується тільки розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Діапазон штрафів за крим. правопорушення в сфері господарської діяльності коливається

від двох тисяч нмдг (ст. 201² «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги») до вісімдесяти тисяч нмдг (ч. 2 ст. 222² «Маніпулювання на енергетичному ринку»). Суттєві розміри штрафів передбачені за ст. 232³ «Незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів» (до сімдесяти тисяч нмдг), ст. 203² «Незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей» (до п'ятдесяти тисяч нмдг), ст. 233 «Незаконна приватизація державного, комунального майна» (до тридцяти п'яти тисяч нмдг), ст. 206 «Протидія законній господарській діяльності» (до двадцяти п'яти тисяч нмдг), а також діяння, пов'язані з ухиленням від сплати податків та зборів ст.ст. 212, 212¹ (до двадцяти п'яти тисяч нмдг), що пов'язане з високим рівнем суспільної небезпеки та розміром заподіяної шкоди економічній системі.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю як додатковий засіб державного примусу в чинному КК України застосовується до правопорушень визначених статтями: ч. 2, 3 ст. 201¹, ч. 2, 3 ст. 201², ст. 203², ч. 2 ст. 205¹, ст. 206, ст. 206², ст. 209, ст. 209¹, ст. 210, ст. 211, ст. 212, ст. 212¹, ст. 218¹, ст. 219, ч. 2 ст. 220¹, ст. 220², ст. 222, ст. 222¹, ст. 222², ст. 223¹, ст. 224, ст. 227, ч. 3 ст. 229, ст. 232, ст. 232¹, ст. 232², ст. 232³. Застосування даного виду покарань за більшістю злочинів пояснюється специфікою спеціального суб'єкта, оскільки більшість осіб, які вчиняють дані правопорушення мають вищу освіту та відповідний рівень кваліфікації, обіймають керівні посади, не схильні до некваліфікованої фізичної праці, мають зацікавленість в кар'єрному зростанні, таке покарання буде відчутним та ефективним, як з виправною метою, так і превентивною.

Обмеження волі застосовується як основне покарання та згідно ст. 61 Загальної частини полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Чинний КК України передбачає застосування такого виду покарань до правопорушень передбачених статтями: ч. 1 ст. 201², ч. 2 ст. 206, ч. 1 ст. 206², ст. 210, ч. 1 ст. 211, ч. 1 ст. 213, 218¹, ст. 220². Застосування даного виду покарань достатньо суперечлива, логіку законодавця при встановленні його для цих видів правопорушень прослідкувати складно, практика застосування судами такого виду покарання свідчить про відсутність його застосування, тому необхідність встановлення такого виду покарання потребує подальшого дослідження.

Арешт строком від трьох до шести місяців як основний вид покарання передбачений за чинним КК до правопорушення ст. 205¹ «Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців».

Для повноти відображення системи покарань за правопорушення проти економічної системи слід проаналізувати санкції за правопорушеннями, які не включені до складу кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Статтею 111¹ «Колабораційна діяльність» опосередковано встановлюється відповідальність за дії, пов'язані з фінансуванням держави-агресора, зокрема п. 4 за передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора передбачені санкції у вигляді штрафу в розмірі до десяти тисяч нмдг або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна; п. 5 Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій передбачає позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.

Стаття 111² «Пособництво державі-агресору» передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої. Зміст статті не містить у складі диспозиції фінансування держави-агресора і відповідно не передбачає санкцій за такі діяння, що потребує виправлення.

Відповідальність за кримінальні правопорушення в сфері економіки метою яких є незаконне використання економічних інструментів для інших неекономічних цілей, а саме політичних встановлюється ст. 159¹ «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму», яка передбачає застосування штрафу в розмірі від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або обмеження волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк п'ять років. Повторність діянь, зазначених в ч. 1 т. 2 другої цієї статті караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк п'ять років. Ті ж самі діяння, але вчинені за попередньою змовою групою осіб, організованою групою або поєднані з вимаганням внеску чи фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні передвиборної агітації чи агітації референдуму безальтернативно караються обмеженням волі на строк п'ять років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк п'ять років.

Значним рівнем суспільної безпеки та загрозою державній безпеці пояснюється встановлення суворого покарання у вигляді позбавлення волі без можливості заміни за незаконне використання економічних інструментів для терористичних цілей. Ст. 258⁵ «Фінансування тероризму» передбачає терміни ув'язнення від п'яти до восьми років, на строк від восьми до десяти років (у разі повторності, наявності корисливої мети, за попередньою змовою, або у великому розмірі), на строк від десяти до дванадцяти років (в особливо великому розмірі або вчиненні організованою групою). Також у всіх випадках передбачене додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та з конфіскації майна. Стаття передбачає звільнення від кримінальної відповідальності у разі добровільного, до притягнення до кримінальної відповідальності, повідомлення про відповідну терористичну діяльність або сприянні у будь-який інший спосіб її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину. Звільнення не може застосоване до організатора або керівника терористичної групи (організації).

Висновки. Таким чином, з ускладненням та розвитком господарської діяльності спостерігається розширення видів кримінальних правопорушень та, відповідно спектр заходів примусу, що застосовуються до винної особи з одночасною гуманізацією кримінального законодавства щодо порушень проти економічної системи. За результатами історико-правового аналізу кримінальних кодексів України (1921 р., 1927 р., 1960 р., 2001 р.) було встановлено еволюцію пеналізації та депеналізації, криміналізації та декриміналізації окремих видів кримінальних правопорушень проти економічної системи держави. Обґрунтовано, сукупність факторів, що визначає процес пеналізації досліджуваних видів кримінальних правопорушень, зокрема: політико-правові, соціально-економічні, зовнішньо економічні та зовнішньополітичні. Потребує удосконалення існуюча система покарань, зокрема, вилучення виправних робіт як виду покарань, встановлення аргументованих та адекватних суспільній безпеці та наслідкам санкцій для порушень проти економічної системи, які не пов'язані з здійсненням господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України (від статті 1 до статті 146): Закон України від 28.12.1960 р. № 2001-05. *Відомості Верховної Ради*. 1961. № 2. Ст. 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>
2. Резніченко Г.С. Деякі проблеми виконання покарання у виді штрафу. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 166–171.
3. Шаповалова О. Майнові покарання за злочини у сфері господарської діяльності: проблеми застосування. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 314–326.
4. Постанова Верховного Суду від 07.11.2018 р. у справі №418/689/16-к (провадження № 51–6610км18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77720745>
5. Корабель М.Г., Шинкарьов Ю.В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.
6. Коломійчук В.О. До питання про покарання за злочини, які охоплюються поняттям рейдерство. *Нове українське право*. 2022. Вип. 5. С. 59–66.
7. Ільїна О.В. Зміст виправних робіт та проблемні питання їх застосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 307–311.
8. Тютюгін В.І. Позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю як вид покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1(17). С. 184–212.

